

Karl Kaser

DRUŽBENE SPREMEMBE V HRVAŠKO-SLAVONSKI VOJNI KRAJINI PO KONCU FINANCIRANJA S STRANI NOTRANJEAVSTRIJSKIH STANOV

Zastavljena tema¹ se zdi na prvi pogled prav nesmiselna ali pa vsaj dokaj površna. Kajti kako naj resno trdimo, da je neko očitno popolnoma administrativno dejanje — prenos financiranja Vojne krajine z enega organa na drugega — povzročilo daljnosežne spremembe družbenih razmer v Vojni krajini?

Kljub temu pa je bilo tako. Družbene in gospodarske strukture Vojne krajine in njenih prebivalcev so se v teku treh stoletij in pol njenega obstoja² le enkrat res občutno spremenile. To se je zgodilo sredi 18. stoletja, ko so organizacijo in financiranje Vojne krajine prevzeli dunajski centralni uradi. To pomembno strukturno spremembo so z naglim tempom izvedli med 1745 in 1770. Takó administrativne strukture Vojne krajine kot tudi zunanji izraz in profil krajišniške družbe po letu 1770 so bili popolnoma drugačni kot pred letom 1745. Če ne bi bilo zelo močnih veznih elementov med obema obdobjema, bi lahko menili, da se je v teh 25 letih preobrata izgubila vsakršna povezava med staro in novo Vojno krajino, med staro in novo krajišniško družbo.

Moj glavni namen je, prikazati in analizirati teh 25 let družbenih preobratov, okvirne pogoje, v katerih je ta proces potekal, in dejavnike, ki so ga sprožili. Da bo moč ta namen kolikor toliko zadovoljivo uresničiti, se bo treba najprej ozreti na družbotvorne sile in obstoječe strukture. Prav tako nujno bo treba obravnavati izid tega preobrata, novo nastale strukture in spremenjene družbotvorne sile.

Sestava krajišniške družbe je bila v svojih temeljnih potezah že zaznavna, ko so naselili t. i. žumberške Uskoke in jim podelili tudi za nadaljnji razvoj pomembne privilegije. Desetletja pozneje, ko je okrog leta 1600 na stotine vlaških družin zbežalo iz obmejnih območij Osmanskega cesarstva in so jih naselili na habsburški strani avstrijsko-turškega obmejnega ozemlja, so se te strukture okrepile.

Družba krajišnikov se je razlikovala od ustroja družbe v zaledju v vseh pogledih. V bistvu so se pri nastanku te nove in svojevrstne družbe povezovali trije dejavniki. Temeljni pogoj je bil popolnoma porušeni in opustošeni obmejni pas vzdolž turško-avstrijskega poteka meje. Bil je tako zelo opustošen, da je v neposredno prizadetih obmejnih ozemljih za pol stoletja ali dlje prenehala vsaka zemljiškospostvena ali deželnoknežja upravna dejavnost. Čeprav se sliši precej protislovno — pa je vendarle bilo prav to popolno uničenje in opustošenje temelj nove krajišniške družbe. Stara, na fevdalnih vezeh temelječa družba je bila uničena, nova z novim ustrojem je mogla nastati.

Drug bistveni dejavnik je bil, da so leta 1578³ notranjeavstrijski stanovi v sodelovanju z notranjeavstrijskim deželnim knezom in z dovoljenjem finančno šibke Hrvaške prevzeli poleg financiranja obrambe tudi upravo trdnjav

¹ Predavanje, ki ga je imel avtor na Filozofski fakulteti univerze v Ljubljani 8. 4. 1986, nastalo na podlagi predavateljevega habilitacijskega dela »Freier Bauer und Soldat. Die Militarisierung der agrarischen Bevölkerung in der kroatisch-slavonischen Militärgrenze (1535—1881)«. Uporabljeni viri se nahajajo v Stelmärkisches Landesarchiv in Gradcu, v Arhivu Hrvatske v Zagrebu in v Kriegsarchivu na Dunaju.

² Začetki Vojne krajine in njenega prebivalstva segajo nazaj do leta 1535. V tem letu so za t. i. žumberške Uskoke izdali prve privilegije. Ti privilegiji so Uskokom zagotavljali prostost dajatev in jih obvezali k brezplačni vojaški službi proti Turkom.

³ Na odbornem zboru notranjeavstrijskih stanov v Brucku ob Muri.

vzdolž meje. Štajerska je upravljala in plačevala Varaždinski generalat, Koroška in Kranjska skupaj pa Karlovški generalat. S tem ni prišlo le do dolgotrajnega procesa izključitve hrvaškega vpliva na krajino, temveč zlasti tudi do utrditve nenavadne konstelacije oblasti. Notranjeavstrijski stanovi so upravljali teritorije, ki jim niso pripadali in ki jih pod normalnimi pogoji tudi nikoli ne bi dobili v posest. Ta nenavadna konstelacija oblasti je odprla razsežne možnosti družbenega razvoja. Stanovi niso stremeli v prvi vrsti po ponovni uvedbi fevdalnega družbenega reda v krajini, temveč so si prizadevali za kar najbolj učinkovito obrambo meje. Predvsem je šlo torej za funkcionalnost.

To prizadevanje se je odlično ujemalo s tretjim bistvenim faktorjem. Prazni in nenaseljeni obmejni prostor je postajal vedno bolj privlačen za Vlah⁴, ki so bili naseljeni na turški strani meje. Njihov privilegirani položaj v okviru Osmanskega cesarstva je bil vedno bolj ogrožen. Morali so se torej ali sprizjanziti z izgubo svojih privilegijev ali pa poskušati ohraniti svoje privilegije v novem okviru. To možnost je nudilo opustošeno obmejno območje na habsburški strani. Vojaške upravne oblasti so bile vesele vsake družine, ki se je tukaj naselila, ker nenaseljenega obmejnega območja ne bi mogli dolgo držati. Vlahi so mogli postavljati daljnosežne pogoje za svojo naselitev in na ta način obdržati svoj družbeni status. Pogoji za naselitev so bili enostavni. Naseljenci so bili oproščeni vsakršnih dajatev, obvezali pa so se namesto tega k brezplačni vojaški službi v okviru obrambe meje. Ta koncepcija je prišla prvič do izraza leta 1535 v privilegijah žumberških Uškokov. Iz tega žumberškega »poskusnega modela« je kmalu dozorela širše zastavljena zasnova. Dajatvena prostost se je spremenila v svobodno zemljiško lastnino. Svobodna zemljiška posest v zvezi z obvezno brezplačno vojaško službo je postala družbeni temelj krajišniške družbe.

Svobodna zemljiška posest ter brezplačna vojaška služba sta bila od vsega začetka dalje tista dva elementa, ki sta postala odločilna za življenje krajišnikov in za profil počasi se razvijajoče krajišniške družbe. Svobodna zemljiška posest ni bila mogoča brez vojaške službe, vojaška služba pa ne brez zemljiške posesti.

Vojaška služba spocetka ni pomenila težkega bremena za krajišniške družine. Glavna bremena vojaške mejne obrambe do srede 18. stoletja niso nosile kmečke družine krajišnikov, temveč posadke mejnih utrdb, ki so jih plačevale notranjeavstrijske dežele. Krajišniki so opravljali pomožno vojaško službo. Nadzorovali so mostove in ceste ter stražili v gozdovih. Vojaška služba ni bila huda obremenitev tudi zato, ker je pomenila zagotovitev privilegirane družbenega položaja krajišniških družin. V času, ko so v zaledju začeli obnavljati fevdalni red in uvajati drugo nevoljništvo, je bila vojaška služba privilegij in ne obremenitev.

Simbioza prostosti, zemljiške posesti in vojaške službe je bila glavna družbotvorna gonilna sila do srede 18. stoletja. Bistveno za simbiozo je bilo, da so si bili vsi trije elementi nekako v ravnotežju. Noben ni bil tako močan, da bi druga dva postala nepomembna. To ravnotežje sil je dalo krajišniški družbi njene značilne poteze.

4. Družba krajišnikov je bila družba brez razrednih nasprotij. Razen nepomembnih obveznosti do oficirjev ni bilo nobenih družbenih ali gospodarskih obveznosti. Nad socialno homogeno družbo krajišnikov so se dvigali izključno tradicionalni voditelji — knezi in vojvode. Položaj knezov oziroma vojvod je sicer vseboval vojaške oziroma civilne vodilne funkcije, knez oziroma vojvoda pa zato ni imel več svoboščin kot navadni krajišnik.

⁴ Verjetno v času rimske oblasti romanizirano prebivalstvo, ki je tudi po slovanski poselitvi nekaj časa še moglo ohraniti svojo romansko identiteto, se je pa postopoma srbiziralo. Vlahi so vedno uživali privilegirani položaj.

2. Izključena je bila vsaka druga oblika gospodarjenja razen obdelovanje zemljiške posesti. Za trgovce, obrtnike in meščane v Vojni krajini ni bilo prostora. Razmerje denar — blago je bilo skoraj neznano. Blagovna izmenjava je potekala po načelih naturalnega gospodarstva.

3. Zadruga oziroma velika družina⁵ na prvi stopnji družbenega razvoja ni igrala nobene vloge. Trem velikim skupinam družin, ki so se v teku časa priselile v krajino — Vlahom, Bunjevci⁶ in Hrvatom — je bilo eno skupno: V Vojno krajino so prišle skoraj izključno kot male družine in ne kot zadruge. Hrvaške družine tudi po naselitvi skoraj niso kazale tendenc k oblikovanju zadrug. Pri vlaških in bunjevskih družinah je bila ta težnja zelo močna. Obdobju močne pozitivne zadrug je sledilo obdobje hitrega propada. Možnost, da je v zadrugo zajeta mala družina lahko pridobivala zemljo, je razkrajala zadrugo. Proti sredi 18. stoletja je bila zadruga izjema, mala družina pa pravilo.

4. Sredi 18. stoletja se je hrvaško-slavonska Vojna krajina razprostirala že v bolj ali manj širokem pasu od Jadrana do Beograda. S tem je sodila Lika, območje med Kolpo in Uno, Varaždinski generalat v Gornji Slavoniji med Savo in Dravo in ozemlje vzdolž Save do Zemuna. Vojna Krajina pa še ni predstavljala zaokroženega teritorija in tudi ne zaokrožene družbene tvorbe. Na območju Vojne krajine so bila še marsikatera civilna ozemlja, ki niso sodila k privilegiranemu mejnemu območju in v katerih je še obstajal fevdalni red. Največja mešanica civilnih in vojaških ozemelj je bila v Karlovskega generalatu. Tukaj je lahko prišlo celo do tega, da je del vasi sodil k Vojni krajini, drugi pa je bil civilno območje.

Tako je bilo v glavnem stanje sredi 18. stoletja.

Kot že omenjeno, se je v poltretjem desetletju, med 1745 in 1770 izvršila velikanska strukturalna sprememba v socialnem razvoju Vojne krajine. Zunanja znamenja teh prevratov so bili močna militarizacija in birokratizacija krajišniške družbe. V tem času se je dotlej uravnovešena simbioza med svobodo, zemljiško posestjo in vojaško službo začela majati in vojaška služba je dobila tako velik pomen, da sta postali svoboda in zemljiška posest precej zapostavljeni, s tem pa tudi njihovi učinki. Ta prevrat so sprožili s tem, da so dunajske osrednje oblasti odvzele notranjeavstrijskim stanovom financiranje in upravo delov stare Vojne krajine — Karlovskega in Varaždinskega generalata in same prevzele financiranje in upravo. Po letu 1699 na novo pridobljena graničarska območja⁷ so že po večini⁸ organizirali z Duňaja, tako da je bila zdaj celotna Vojna krajina pod državno upravo. Hkrati so preuredili Vojno krajino iz obrambne organizacije v organizacijo vojske za uporabo na bojnem polju. Ta preureditev se je začela 1745 in je bila do leta 1770 večidel končana.

Oba ukrepa sta v neposredni medsebojni zvezi. Krajinska območja so nastala kot obrambne cone, na katerih je bilo naseljeno svobodno, k vojaški službi obvezano prebivalstvo: Ko se je tekom turških vojn meja pomikala vedno bolj naprej, se je povečal obrambni pas in s tem število graničarskih družin. Število brambovskega prebivalstva je naraščalo sorazmerno z upadanjem osmanske ekspanzijske sile. Tako je nastalo očitno nesorazmerje med obstoječo obrambno silo in dejansko ogroženostjo. Poskusili so delno zmanjšati območje Vojne krajine, to pa se je izkazalo za neizvedljivo, ker se privilegirane krajišniške družine niso hotele brez odpora odpovedati svojim privilegijem. Dokler

⁵ Obe označbi obstojata šele od začetka 19. stoletja dalje. Zadruga (velika družina) je pa eksistirala že dalj časa. Za to posebno obliko družine sta bili značilni zlasti dve posebnosti: sestavljena je bila iz dveh ali več malih družin, ki so tvorile blagovno in produkcijsko skupnost. Osebnostna lastnina nepremičnin ni bila dovoljena. Glej Karl Kaser: Die Entwicklung der Zadruga in der kroatisch-slavonischen Militärgrenze, Graz 1985 (= Zur Kunde Südosteuropas II/14).

⁶ V virih imenovani tudi »Valachi Catholici«. Bunjevci so — s socialnega vidika — kazali sličnosti z Vlahi, bili pa so katoličani, Vlahi pa pravoslavni.

⁷ Mir v Sremskih Karlovcih. Pridobljena je bila Lika, do zdaj od Turkov zasedeni del med Kolpo in Uno, pa tudi pas ob levem bregu Save do Zemuna.

⁸ Izvzeta je bila t. i. Banska krajina med Kolpo in Uno, ki jo je do leta 1769 upravljala in večinoma financirala Hrvaška.

so notranjeavstrijski stanovni plačevali večino nastalih stroškov, to nesorazmerje še ni igralo velike vloge.

Odvečnost velikega dela obstoječih vojaških sil za daljši čas je bila iz več razlogov nevzdržna. Na eni strani so imeli krajišniki privilegij svobodne zemljiške posesti in država ni mogla v Vojni krajini pričakovati nobenih dohodkov. Na drugi strani je bilo treba vzdrževati sicer majhen, toda kar precej drag upravni aparat, ki je bil manj potreben za obrambo meje kot za upravo obmejnega območja in njegovih prebivalcev. Vojne krajine tudi zato ni bilo moč dolgo ohraniti, ker Hrvaški niso mogli odtegovati polovice državnega ozemlja za nefunkcionalno Vojno krajino pod dunajsko upravo. Bili so torej v škripcih: na eni strani popolna ali delna opustitev, Vojne krajine ni bila mogoča, ne da bi pri tem ogrožali varnost meje proti osmanskemu cesarstvu, na drugi strani je v dotedanji obliki ni bilo moč ohraniti. Vojni krajini je bilo treba dati novo nalogo.

Rešitev problema je mogla biti le v tem, da so krajišnike organizacijsko vključili v obstoječo vojsko, saj je bila vojaška služba edina, ki so jo bili privilegirani krajišniki dolžni opravljati. Ta rešitev, za katero si je dvor očitno prizadeval od štiridesetih let 18. stoletja dalje, je vodila k velikanski strukturni spremembi v poltretjem desetletju od 1745 do 1770.

Ta rešitev je bila v interesu obeh strani. Država je lahko upala, da bo mogla iz rezervoarja Vojne krajine postaviti na noge nekaj udarnih polkov. Krajišniške družine so mogle upati, da bodo na ta način ohranile svoj privilegirani položaj.

Funkcijske spremembe, začete okrog 1745 in v temeljih končane okrog leta 1770, so popolnoma spremenile značaj Vojne krajine. Iz krajišnika, čigar naloga je dotlej bila, da s svojo naseljenostjo na obmejnem območju krepí mejo in po potrebi odbija turške napade, je postal poklicen vojak. Služil je v veliki vojski in se je boril po vsej Evropi. Iz posamičnih, individualno raščeneh krajišniških družb je nastala enotno organizirana militarizirana družba, ki je delovala na vojaško povelje. Iz vojaško okrepljenega mejnega območja je nastal teritorij, ki je sicer še naprej moral izpolnjevati varnostne naloge proti osmanski državi, a je v prvi vrsti postal oskrbovalna osnova za nekaj polkov, ki so bili stalno pripravljeni na pohod.

Povišanje navadnega krajišnika v pripadnika polka pa še ni bilo nič. Nastala je vrsta problemov, katerih razsežnosti najbrž ni bilo moč vnaprej predvideti. V tem času prevratov sta ostali stabilni in nedotaknjeni le dve bistveni značilnosti krajišniške družbe: pravica do posesti in homogenost družbe. Zunaj teh stabilnih elementov je vsak korak k reorganizaciji mejnega območja iz obrambne organizacije v del cesarske vojske potegnili za seboj celo verigo družbenih sprememb. To se je začelo že z novo organizacijo uprave.

Dotlej so obstajale v različnih mejnih območjih popolnoma različne upravne institucije. Glavarstva varaždinskega generalata so bila razdeljena na vojvodstva, glavarstva karlovskega generalata pa na krajišniške vasi. Glavarstva v Liki so bila tako majhna, kot npr. vojvodstva v varaždinskem generalatu itd. To staro upravno razdelitev je bilo treba nadomestiti z novim upravnim sistemom, ker je bila cesarska vojska sestavljena iz generalnih komand, brigad, polkov, bataljonov in kompanij. Novo upravo Vojne krajine so popolnoma prilagodili obstoječi vojaški organizaciji in je odtlej obstajala prav tako iz generalnih komand, brigad, polkov, bataljonov in kompanij. Prednost stare uprave je bila, da je bila slabo organizirana in ni mogla krajišniških družin upravno popolnoma zajeti. To je dajalo graničarskim družinam veliko razmaha. Nova uprava je bila dobro organizirana in je začela sistematično zmanjševati dotedanje možnosti. Eno prvih dejanj je bilo štetje prebivalstva, da bi sploh ugotovili, koliko vojaško obveznih moških je živelo v Vojni krajini. Odslej naprej

so krajišnike redno preštevali od rojstva do smrti v vseh njihovih življenjskih situacijah, posestne in premoženjske razmere so popolnoma zajeli.

Že ob rojstvu so bodočega vojaka vpisali v konskripcijski seznam pod rubriko »naraščaj«, s 16. leti je prešel v rubriko »zmožen za vojsko« ali »invalid«, »grenadir« ali »infanterist«, od 60. leta dalje je ostal do svoje smrti pod rubriko »nesposoben za vojsko«. Stare svoboščine krajišnikov in njihovih družin so bile zaradi tako popolne pritegnitve v razvid skrajno zožene, ne da bi se pri tem omajal položaj krajišnikov kot svobodnih kmetov.

Takoj po reorganizaciji uprave se je pričelo oblikovanje polkov za cesarsko vojsko. Hrvaško-slavonska Vojna krajina naj bi postavila 11 pehotnih polkov s skupaj okrog 45.000 mož. Kmalu pa se je izkazalo, da je to popolnoma nemogoče. Nekatere polke so mogli sestaviti komaj do polovice. Teoretično je bilo sicer na razpolago dovolj veliko število mož, veliko pa jih niso mogli vpoklicati, ker njihove družine tega gospodarsko ne bi prenesle. Ena izmed posledic tega je bila, da so morali Vojno krajino teritorialno povečati, da so pridobili več družin in s tem več vojaško sposobnih mož. Ni preostalo drugega, kot znotraj Vojne krajine raztresena civilna območja integrirati v Vojno krajino. To je stalo veliko denarja, ker so morali ta ozemlja lastnikom odkupiti. Ko so končali te transakcije zemljišč, je bila Vojna krajina ozemeljsko sklenjeno območje. Prizadete družine so se iz kmečkih podložnikov spremenile v svobodne krajišniške družine.

Druga posledica pomanjkanja za vojsko sposobnih mož je bila, da so poskušali obnoviti popolnoma razpadajočo zadrugo. Prve skušnje pri postavljanju polkov so namreč pokazale, da so morali biti v eni družini vsaj trije odrasli moški, da so mogli enega vpoklicati k vojaški službi, ne da bi s tem gospodarsko ogrozili družino. Krajišniška družina je mogla sicer obsegati vsaj tri odrasle moške — to pa je bila bolj izjema kot pravilo. Poleg tega ni bilo težko uganiti, kako bi družine na novi položaj reagirale: takoj, ko bi dosegle določeno velikost, bi se delile, da bi se tako izognile vojaški službi. Vsi dokupi zemljišč za Vojno krajino bi ostali brez pomena, če bi v Vojni krajini, ki so jo z velikimi stroški razširili, živele le male družine.

Na novo organizirana Vojna krajina je mogla delovati le, če je bilo čim več zadrug, iz katerih so mogli potegniti čim več mož v vojaško službo. Najbolj logična posledica je torej bila, da so hkrati z oblikovanjem polkov prepovedali delitev družin. S tem naj bi preprečili delitev še obstoječih zadrug in pospeševali naraščanje posameznih družin v zadrugo.

Zaukazana prepoved delitve je imela na prvi pogled velik učinek. Pred tem ukrepom je živela četrtnina, največ tretjina graničarskih družin v zadrugah, približno pol stoletja pozneje pa že polovica ali nekaj več kot polovica. Uspeh pa ni bil v vseh delih Vojne krajine enak. V sremskem delu slavonske krajine, v območju petrovaradinskega polka je bil ukrep praktično brez učinka. V gornjeslavonski krajini, v območju križevskega polka je bil uspeh ukrepa največji.

Prepoved delitve družin je prišla v času, ko je bila zadruga že v popolnem razsulu. Predvsem iz vojaških nagibov izrečena prepoved delitve je torej sprožila ponovno poživitev izginjajočih zadrug.

Prepoved delitve ni veljala le za Vlahe in Bunjevce, ki so od nekdanj poznali zadrugo, temveč za vse družine, torej tudi za hrvaške, pa tudi za — v 18. in 19. stoletju priseljene — češke, slovaške in nemške družine. Pri tem je zanimivo, da so se med hrvaškimi družinami, ki prej — kot se da dokazati — niso nagibale k ustanavljanju zadrug, zadruge prav tako močno razširile kot med Vlaha in Bunjevci. Še bolj zanimivo pa je, da so nemške, češke oziroma slovaške družine, katerim je bila zadruga popolnoma tuja, zdaj prav tako oblikovale zadruge.

Kot se je kmalu izkazalo, so z dekretiranim oživiljanjem zadruga pospeševali anahronistične razmere: To zlasti zato, ker je naturalnogospodarsko blagovno izmenjavo vedno bolj nadomeščala denarnoblagovna menjava. Medtem ko je do srede 18. stoletja možnost pridobivanja individualne zemljiške posesti ogrožala obstoj zadrug, se je zdaj pokazala še možnost individualnega pridobivanja denarja. Pritisk, za razpustitev zadruga je postajal s tem vedno močnejši. Zadruga, ki so se hotele deliti, so tudi kmalu našle pot, po kateri so mogle delitveno prepoved obiti: razdelile so se tajno, to pomeni, da so se posamezne družine neke zadruga ločile, ustanovile so lastne hiše, razdelile so si nekdanja skupna zemljišča med sabo in upravnim oblastem tega niso sporočale. Tako je obstajala zadruga na papirju še naprej, imovinska in pridelovalna skupnost pa je bila razdrta.

To sprva ni negativno učinkovalo na vojaško službo, kajti za oblast so obstojale deljene zadruga naprej kot nedeljene. Od prve polovice 19. stoletja dalje pa je bilo treba od časa do časa izvršene družinske delitve legalizirati, kar je seveda negativno učinkovalo na vojaško službo.

Dva bistvena problema, ki sta izhajala iz reorganizacije Vojne krajine v vpoklicno območje cesarske vojske, sta bila torej rešena. Uprava Vojne krajine je bila natančna podoba cesarske vojaške organizacije, potrebne regimente so mogli sestavljati v zahtevani moči s pomočjo dokupov zemljišč in reaktiviranjem zadruga. Zdaj je manjkala le še ena stvar, da bi bili regimenti pripravljeni za pohod, namreč uniforme. Kajti polk brez uniforme pač ni bil polk. Nošnja uniforme doslej za krajišnika, ki je bil bolj kmet kot vojak, ni bila potrebna. Zdaj pa je to postalo potrebno in uprava je bila mnenja, da si krajišnik z dohodki svojega posestva pač lahko privošči uniformo. Veliko krajišniških družin pa tega ni zmoglo, ker je uniforma stala denar, ki ga družine niso imele. Navidez popolnoma postranska zadeva, namreč vprašanje uniforme, je imelo nepričakovane in presenetljive posledice. Čeprav se zdi na prvi pogled prav nelogično — ta problematika je vodila k obdavčenju dozdej dajatev popolnoma prostih krajišniških družin.

Ne le, da je bilo za mnogo družin težko spraviti skupaj približno 12 goldinarjev, kolikor je uniforma stala. Obenem se je pojavil problem socialne pravičnosti. Družina, ki je bila premajhna, da bi ji bilo treba dajati enega moža za vojaško službo, ni izgubila niti moške delovne sile, niti ji ni bilo treba plačevati 12 goldinarjev za uniformo. Družine, ki so morale dajati moža za vojaško službo, so imele dvojno škodo: izgubile so možko delovno silo in morale so spraviti skupaj 12 goldinarjev za uniformo. Ker je bila ta socialna nepravilnost očitna, je uprava vpeljala sistem izravnave bremen, ki je imel na začetku izključno značaj vzpostavitve socialne pravičnosti. Bogate družine z velikim posestvom, ki jim ni bilo treba prispevati nobenega možkega za vojaško službo, so morale plačevati dajatve. Ta dajatev je bila v prid revnim družinam z manjšim posestvom, ki so morale dati možkega za vojaško službo.

Ta enostavni sistem bremenske izravnave še ni imel značaja splošne obdavčitve zemljiške posesti. Prvi korak pa je bil storjen. Izboljšava sistema bremenske izravnave je vodila naravnost k uvedbi zemljiškega davka. Načelo socialne izravnave med družinami, ki so morale dajati moža za vojsko, in družinami, ki jim tega ni bilo treba, je ostal ohranjen še naprej. Vsaka družina je morala zdaj plačevati zemljiški davek, ki je bil odvisen od velikosti posestva. Družina, ki je morala dati moža za vojsko, je dobila pa povračilo davka, ki je znašalo 12 goldinarjev.⁹ Višina zemljiškega davka in višina davčnega povračila sta bili vsklajeni tako, da je družina z manjšim posestvom dobila povrnjen ne le plačani davek, temveč je bila morda celo na boljšem, ker je bilo povračilo davka (12 gld) višje kot poravnani zemljiški davek. Premožne družine so na ta način fi-

⁹ T. I. »Dienstkonstitutivum«.

nancirale socialno podporo za revnejše družine, premožnejša polkovna območja so podpirala revnejša.

Na ta način je bila zdaj zagotovljena tudi oprema krajišnikov z uniformami. Polki so bili zdaj — da tako rečemo — pripravljeni za pohod. Z vidika dunajske centralne uprave pa je imela Vojna krajina še eno hudo napako. V Vojni krajini je bilo treba vzdrževati stalen upraven aparat. Do zdaj to ni bil hud problem, saj so notranjeavstrijske dežele plačevale del upravnega aparata. Problem pa je bil v tem, da je krajišnik v seštevku bil prav tako drag ali celo dražji kot navadni vojak zaradi financiranja upravnega aparata. To pa ni smelo biti tako, ker je bilo 11 krajišniških polkov prav tako dragih ali dražjih kot 11 normalnih polkov. Vojna krajina je imela pomen le, ako je državni proračun razbremenila in ne obremenila.

Vojaška uprava je že poskušala reševati ta problem z ustanavljanjem mest, t. i. vojaških komunitet v Vojni krajini. Celo vrsto krajišniških vasi so proglasili za mesta. Prebivalce novih mest so imeli za vojaške službe oproščene krajišnike, ki naj bi namesto vojaške službe plačevali dajatve. Iz obdavčenja trgovine in obrti naj bi dobili dodatne dohodke. Upali so, da bodo s temi dajatvami krili stroške upravnega aparata Vojne krajine. Ta račun, pa je bil napačen. V vojaških mestih se je mogla razviti le majhna blagovna proizvodnja in nepomembna blagovna izmenjava. Dohodkov, ki so si jih obetali, ni bilo.

To je imelo za posledico, da so morali potrebne dohodke dobiti po večini z dajatvami nemestnega prebivalstva. Dohodke so zvišali z zvišanjem zemljiškega davka. Zemljiški davek pa državi ni prinašal dohodkov, ker so zemljiški davek in druge manjše dajatve ravno pokrivali stroške upravnega aparata. Država si je prihranila zgolj izdatke. Krajišniki so po tem takem sami financirali upravo Vojne krajine.¹⁰ Pri tem samofinanciranju so strogo pazili na socialno pravičnost. Revnejša polkovna območja so morala k samofinanciranju krajine manj prispevati kot bogatejša polkovna območja.

Zdaj je bil dosežen tudi zadnji cilj reorganizacije Vojne krajine: krajišnik je bil štiri- do petkrat cenejši od navadnega vojaka.¹¹

Reorganizacija Vojne krajine v vpoklicno območje cesarske vojske je bila zdaj v temeljnih potezah končana. Značilnost te reorganizacije je bila popolna militarizacija krajišniške družbe. Vsi ukrepi so imeli veliki namen: Vojna krajina in njeni prebivalci naj bi dajali kar se da poceni in čim bolj izvežbane polke za cesarsko vojsko. Vse je bilo podrejeno temu velikemu cilju. Samo zato je prišlo do poživljenja zadruge; samo zato je prišlo do obdavčitve nekdanjih dajatev prostega krajišnika. Življenje krajišnikov se je tako popolnoma spremenilo. Nekdaj so dobili krajišniki svoj pomen in veljavo z naselitvijo na ogroženem obmejnem območju. Zdaj so merili pomen in veljavo krajišniških družin po tem, ali so bile zmožne dajati moške za službo v cesarski vojski.

Kljub vsem negativnim stranskim pojavom militarizacije je krajišniška družba ostala sprva še privilegirana družba. Zaradi militarizacije so krajišniki sicer izgubili nekaj svoboščin, svobodnokmečki položaj pa so ohranili. Ta temelj pa je bil prešibak, da bi mogel biti trajen. Leto 1848 je iz privilegiranih napravilo podprivilegirane. Svobodni kmečki položaj od tega leta dalje ni bil več privilegij, bremenu vojaške službe niso stale nasproti nobene privlačne svoboščine. Nekdaj zelo uravnano ravnotežje sil med svobodo, zemljiško posestjo in vojaško službo je prišlo iz ravnotežja v sredi 18. stoletja zaradi večje teže vojaške službe. Zdaj svoboda in zemljiška posest sploh nista več šтели. Ostala je le še

¹⁰ Financirali so le notranjo upravo. Vse stroške, ki so bili v zvezi z vežbanjem vojske in vojaško pripravljenostjo, je krila država.

¹¹ Navadni pehotni polki ali vsaj njih del so morali biti tudi v mirnih časih v pripravljenosti in jih je bilo treba plačevati. Pehotni polki Vojne krajine so bili v mirnih časih v pripravljenosti, plačevali pa so jih le za čas vojne.

vojaška, služba, vojaška uprava in vojaška disciplina. Ko so leta 1881 Vojno krajino razpustili, je — z družbenega vidika — svoj temelj obstoja že zdavnaj izgubila.

Prevedla Irena Bruckmüller

Zusammenfassung

DIE SOZIALEN VERÄNDERUNGEN IN DER KROATISCH-SLAWONISCHEN MILITÄRGRENZE NACH DER BEENDIGUNG DER GRENZFINANZIERUNG DURCH DIE INNERÖSTERREICHISCHEN STÄNDE

Karl Kaser

Die Strukturen der Grenzergesellschaft waren in ihren Grundzügen bereits erkennbar, als die sog. Sichelberger/Zumberaker Uskoken angesiedelt und richtungsweisende Privilegien verliehen bekamen.

Die Grenzergesellschaft unterschied sich in allen Bereichen von den gesellschaftlichen Strukturen des Hinterlandes. Es war im wesentlichen das Zusammenwirken von drei Faktoren, die diese neue und besondere Gesellschaft entstehen ließ. Die Grundvoraussetzung war die völlige Zerstörung und Verwüstung des Grenzstreifens entlang des türkisch-osmanischen Grenzverlaufs. Der zweite wesentliche Faktor war, daß im Jahre 1578 den innerösterreichischen Ständen im Zusammenwirken mit dem innerösterreichischen Landesherrn und mit Billigung des finanzschwachen Kroatiens neben der Finanzierung der Verteidigung auch die Verwaltung der Festungen entlang der Grenze übertragen wurde. Der dritte Faktor: Das menschenleere und unbesiedelte Grenzgebiet gewann für die auf der türkischen Seite des Grenzgebiets angesiedelten Walachen zunehmend an Attraktivität.

Die Ansiedler waren frei von allen Abgaben und verpflichteten sich als Gegenleistung zum kostenlosen Wehrdienst im Rahmen der Grenzverteidigung. Diese Konzeption wurde 1535 in den Privilegien der Sichelberger Uskoken erstmals formuliert. Aus diesem »Modellversuch« heraus reifte bald eine breiter angelegte Konzeption heran. Die Abgabefreiheit sollte sich in freies Eigentum an Grund und Boden wandeln. Freier Grundbesitz in Verbindung mit der Verpflichtung zum unbesoldeten Militärdienst wurde zur sozialen Grundlage der Grenzergesellschaft.

Der Militärdienst war anfänglich keine schwere Belastung für die Grenzerfamilien. Das Hauptgewicht der militärischen Grenzverteidigung lastete bis zur Mitte des 18. Jahrhunderts nicht auf den bäuerlichen Grenzerfamilien, sondern auf den von den innerösterreichischen Ländern besoldeten und in den Grenzfestungen stationierten Truppen. Die Grenzer leisteten militärische Hilfsdienste. Sie bewachten Brücken und Straßen und hielten Wache in den Wäldern. Der Militärdienst war auch deshalb keine schwere Belastung, weil er die Absicherung der privilegierten sozialen Stellung der Grenzfamilien bedeutete. Die Symbiose aus Freiheit, Grundbesitz und Militärdienst war die gesellschaftsformende Triebkraft bis zur Mitte des 18. Jahrhunderts.

Die sozialen und ökonomischen Strukturen der Militärgrenze und ihrer Bewohner änderten sich im Verlauf ihres dreieinhalb Jahrhunderte langen Bestehens nur ein einziges Mal wirklich gravierend. Dieser bedeutende Strukturwandel vollzog sich in ungeheurem Tempo in dem Vierteljahrhundert zwischen 1745 und 1770. Ausgelöst wurden diese Umwälzungen dadurch, daß die Wiener Zentralbehörden den innerösterreichischen Ständen Finanzierung und Verwaltung der alten Militärgrenzteile entzogen und selbst die Finanzierung und Verwaltung übernahmen. Die seit 1699 hinzugekommenen neuen Grenzgebiete wurden bereits größtenteils von Wien aus organisiert, sodaß nun die gesamte Militärgrenze unter staatlicher Verwaltung stand. Parallel dazu erfolgte ein Umbau der Militärgrenze von einer Verteidigungsorganisation in eine für den Einsatz im Schlachtfeld konzipierte Heeresorganisation.

Aus dem Grenzer wurde ein Berufssoldat. Er diente in einer großen Armee und kam in ganz Europa zum Einsatz. Aus einzelnen, individuell gewachsenen Grenzergesellschaften wurde eine einheitlich organisierte, auf der Basis des militärischen Befehls funktionierende militarisierte Gesellschaft.

Bislang bestanden von Grenzgebiet zu Grenzgebiet voneinander völlig unterchiedliche Verwaltungseinrichtungen. Die neue Militärgrenzverwaltung wurde der bestehenden Heeresorganisation vollständig angegliedert und bestand nun ebenso aus Generalkommanden, Brigaden, Regimentern, Bataillonen und Kompanien. Die neue Verwaltung war gut organisiert, und sie begann systematisch den bisherigen Spiel-

raum zu beschneiden. Eine ihrer ersten Aktivitäten war es, eine Bevölkerungszählung durchzuführen, um überhaupt einmal einen Überblick darüber zu gewinnen, wieviele militärdienstpflichtige Männer in der Militärgrenze lebten. Von diesem Zeitpunkt an wurden die Grenzbewohner durch regelmäßig wiederholte Volkszählungen von der Geburt bis zum Tod in allen ihren Lebenssituationen, Besitz- und Vermögensverhältnissen vollständig erfaßt.

Sofort nach der Neuorganisation der Verwaltung begann die Aufstellung der Regimenter für die kaiserliche Armee. Die kroatisch-slawonische Militärgrenze sollte 11 Infanterieregimenter mit insgesamt etwa 45.000 Mann auf die Beine stellen. Bald jedoch sollte sich herausstellen, daß dies völlig unmöglich war. Manche Regimenter konnten gerade zur Hälfte aufgestellt werden. Theoretisch standen zwar Männer in ausreichender Anzahl zur Verfügung, viele von ihnen konnten jedoch nicht eingesetzt werden, weil dies für ihre Familien wirtschaftlich nicht vertretbar war. Die eine Folge dessen war, daß die Militärgrenze territorial erweitert werden mußte, um mehr Familien und damit mehr einsatzfähige Männer zu gewinnen. Es blieb nun nichts anderes übrig, als die innerhalb des Militärgrenzbereichs verstreut liegenden Zivilterritorien in die Militärgrenze zu integrieren.

Die zweite Folge des Mangels an einsatzfähigen Männern war, daß man versuchte, die voll in Auflösung begriffene Zadruga wieder zu reaktivieren. Aus den ersten Erfahrungen bei der Aufstellung der Regimenter hatte man nämlich erkennen müssen, daß zumindest drei erwachsene Männer in einer Familie vorhanden sein mußten, damit man einen Mann zum Militärdienst heranziehen konnte, ohne die Familie wirtschaftlich zu gefährden.

Die neuorganisierte Militärgrenze konnte nur funktionieren, wenn möglichst viele Zadrugen existierten, von denen man möglichst viele Männer zum Militärdienst abziehen konnte. Nichts war also logischer, als die Familienteilung zu verbieten.

Das Tragen einer Uniform war für den Grenzer, der mehr Bauer als Soldat war, nicht notwendig. Nun war dies aber notwendig geworden, und die Verwaltung vertrat den Standpunkt, daß der Grenzer sich aus dem Ertrag seines Grundstückes wohl auch mit einer Uniform einkleiden könne. Viele Grenzerfamilien waren dazu aber nicht in der Lage, weil die Uniform Geld kostete, das die Familien nicht besaßen.

Es war nicht nur für viele Familien schwierig, die ca. 12 Gulden, die eine Uniform kostete, aufzubringen. Es erhob sich gleichzeitig auch das Problem der sozialen Gerechtigkeit.

Verwaltung führte ein Lastenausgleichssystem ein, das anfänglich ausschließlich den Charakter der Herstellung sozialer Gerechtigkeit trug. Reiche Familien mit großen Grundstücken, die keinen Mann zum Militärdienst abstellen konnten, hatten eine Abgabe zu leisten. Diese Abgabe kam armen Familien mit kleinen Grundstücken zugute, die einen Mann zum Militärdienst abzustellen hatten. Dieses einfache Lastenausgleichssystem trug noch nicht den Charakter einer allgemeinen Besteuerung des Grundbesitzes. Der erste Schritt dazu war jedoch getan. Die Verbesserung des Lastenausgleichssystems führte direkt zur Einführung der Grundsteuer.

In der Militärgrenze mußte ein ständiger Verwaltungsapparat aufrechterhalten werden. Bislang war dies kein großes Problem, weil ja die innerösterreichischen Länder einen Teil des Verwaltungsapparates bezahlt hatten. Das Problem war, daß durch die Finanzierung dieses Verwaltungsapparates ein Grenzsoldat unter dem Strich gleich teuer oder teurer kam als ein gewöhnlicher Soldat. Dies durfte aber nicht sein.

Die Militärgrenze hatte nur einen Sinn, wenn sie das Staatsbudget entlastete und nicht belastete.

Die Militärverwaltung hatte bereits versucht, dieses Problem durch die Gründung von Städten in der Militärgrenze, den sog. Militärkommunitäten, zu lösen. Diese Rechnung ging allerdings nicht auf. In den Militärstädten konnte sich nur eine unerhebliche Warenproduktion und ein unbedeutender Warenhandel entfalten. Die erhofften Einnahmen blieben aus.

Das hatte zur Folge, daß die benötigten Einnahmen zum Großteil aus Abgaben der nichtstädtischen Bevölkerung erzielt werden mußten. Die Einnahmenerhöhung erfolgte über eine Erhöhung der Grundsteuer. Die Grundsteuer verschaffte dem Staat insofern keine Einnahmen, als Grundsteuer und andere kleine Abgaben genauso hoch waren, daß damit der Verwaltungsapparat der Militärgrenze bezahlt werden konnte. Der Staat ersparte sich lediglich Ausgaben. Die Grenzer finanzierten somit die Verwaltung ihres Militärgrenzgebiets selbst. Bei dieser Selbstfinanzierung war man streng auf sozialem Ausgleich bedacht. Arme Regimentsbereiche hatten weniger zur Selbstfinanzierung der Grenze beizutragen als reiche Regimentsbereiche. Ein Grenzsoldat war vier- bis fünfmal billiger als ein gewöhnlicher Soldat.